

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЕЗИКОВАТА „АРХЕОЛОГИЯ“ НА НЯКОЛКО ЛЕКСИКАЛНИ ГРУПИ С НЕПРОЗРАЧЕН КОРЕН В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Диана Мъркова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

LANGUAGE “ARCHEOLOGY” OF SOME LEXICAL GROUPS IN CONTEMPORARY BULGARIAN

Diana Markova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The aim of this paper is to observe some lexical groups in contemporary Bulgarian in whose roots traces of Old Bulgarian are found. The article suggests a classification of the excerpted words by phonetical, lexicological and morphological criteria. The “archeological” or etymological analysis follows each level of language. The main part of the study is focused on the root **věd-** and its morphonological alternations.

Keywords: Old Bulgarian language, etymology, lexical groups, morphonological alternation

Настоящият доклад има за задача да представи няколко лексикални групи, образувани от високо продуктивни корени в старобългарския език, които обаче са се загубили в чист вид в съвременния и се пазят в производните от тях лексеми. За тази цел ще бъдат подложени на „археологически анализ“ думи с привидно непрозрачни корени – внимателно се разглеждат един по един езиковите пластове на останките, за да се открие как под влиянието на действали някога фонетични процеси се е преобразувал лексикалният корен на една дума, видоизменяйки се и дори заличавайки се. Изследването е на базата на емпиричен материал, ексцерпиран от *Официалния правописен речник на българския език*¹ от 2012 г., като впоследствие произходът на думите е проверен в *Етимологичен и правописен речник* на Ст. Младенов (1941), *Български етимологичен речник* на БАН (1971, 1995), а

¹ По-нататък в изложението ще се използва абривиатурата ОПРБЕ.

съпоставка със състоянието в други славянски езици е направена чрез *Этимологический словарь русского языка* на Макс Фасмер.

Основно място в изследването заема коренът **вѣд-**, съотнесен към други фонетично близки корени, в които е възможно да бъде припознат (напр. **вид-**, **вед-/вод-**, **вѣт-**). В старобългарското състояние на езика от атематичния глагол **вѣдѣти** се създават редица производни думи, чрез които езикът пази следи от корена и до днес, когато вече не се среща в чист вид и неговото място е заето от глагола *знам*, което свидетелства за високата продуктивност на кореновата морфема **вѣд-**. Както е известно, **вѣдѣ** се нарича третата буква от старобългарската азбука и произходът на думата може да се проследи до индоевропейското **void-/*woid-* и староиндийското *vēda* със значение *зная*. В *Теория на основите* на Ив. Добрев **вѣдѣ** е представена и като синонимна форма на **вѣмь** – *1 л. ед.ч. на глагола вѣдѣти* (Добрев/Dobrev 1982: 55). От същия индоевропейски корен **void-* чрез алтернация на ятовата гласна с гласна *и* произлиза и коренът **вид-**, като с това се обясняват доста спорни случаи на смесване на двата корена, които ще бъдат разгледани по-нататък в хода на изложението. Тук ще се обърне внимание и на друга изчезнала коренова морфема, откриваща се в съвременни думи – **вык-** от индоевроп. **ik-*, прасл. **(v)yk-*, **(v)yknoŭi*.

За онагледяване на запазените в съвременния език следи от тези продуктивни в миналото морфемии ще бъдат представени няколко класификации по различни критерии (*фонетичен, лексикален, речниково-морфологичен*), спрямо които ще се систематизира ексцерпираният речников материал.

1. Класификация по фонетичен признак

Тази класификация е най-обхватна с оглед на това, че историческите звукови промени и редувания до голяма степен са причина за видоизменението на лексикалния облик на границите между корена и афиксите. В раздела *Словообразуване на Съвременен български език* се открива следното: „Промените в произвеждащите основи и в наставките се налагат поради взаимното приспособяване на крайните и началните морфемии, на звуковите съчетания и за да се избегне неблагозвучно повтаряне на еднакви срички“ (Бояджиев/Boyadzhiev 1999: 253). Т. Бояджиев определя тези из-

менения като **морфонологични** – „формални изменения, които настават на морфемните граници и в структурата на производните думи“ (Бояджиев/Boyadzhiev 1999: 254). Като най-разпространена словообразователна промяна той посочва **редуването на фонем** вследствие на действието на звуковите закони. Коренът **вѣд-** може да се срещне в следните фонетични варианти – *вед, вест, вещь, веж*, които ще бъдат представени в три групи:

1.1. Ятов преглас. Единствената фонетична промяна при лексемите, групирани по този критерий, е свързана със съдбата на старобългарската ятова гласна, която дава рефлекс *е – я* в новобългарския език, и поради тази причина коренът тук е лесно разпознаваем. Към тази група се включват думи като *веда, ведически, ведомост, ведомство, ведомствен, заповед, заповеден, заповядвам, изповед, изповедалня, изповедание, изповеден, изповедник, изповедня, неведение, неведом, неосведомен, неосведоменост, осведомителен, осведомя(вам)(се), осведомяване, предупредомя(вам), проповед, проповядвам, уведомител/ка, уведомителен, уведомление, уведомя(вам), уведомяване*. Както се вижда, често се среща рефлекс *е*, а рефлекс *я* е по-рядко застъпен – например в производните от *изповед, проповед и заповед* глаголи *изповядвам, проповядвам, заповядвам*. Интересното е, че се срещат думи като *неведение и сведение*, но липсва думата **ведение**, която още в речника на Ст. Младенов е представена като отмяряла (Младенов/Mladenov 1941: 60). Тук се причисляват и такива думи, означаващи лица, които са вещи в дадена област – *езиковед, литературовед, славяновед, стопановед, сърцевед*. Този модел се откроява като изключително продуктивен и в по-ново време, за което свидетелстват думи като *шекспировед и пушкиновед*, неприсъстващи в ОПРБЕ. Трябва да се прави разграничение между корените **вѣд-** и **вед-/вод-** – от втория корен са думи като *въведение, произведение, поведя, преведа, превод, увод* и т. н.

1.2. Дисимиляция вѣд – вест. При дисимиляцията се разпдобяват близки по място на учленение звукове, които се намират в непосредствено съседство. В случая е невъзможно да се артикулира звукосъчетанието **ведт**, затова се налага разпдобяването му до **вест**. Към тази група се причисляват следните лексеми: **вест** (синоним на *сведение* – от същия корен) и производните ѝ –

безизвестен, благовестие, буревестник, вестител/ка, вестник, вестникар/ка, вестникарски, вестникопродавач, вестовой, вестоносец, вестя се, вестявам се, вестяване, небезизвестен, всеизвестен, извѣстен, известѣн, известие, известител/ка, известност, известя, известявам, известяване, навестя, навестявам, навестяване, неизвестен, неизвестност, общоизвестен, общоизвестност, поизвестя, понавестя, предвестие, предвестник/ца, предизвестен, предизвестя(вам), предизвестяване; **повест** – повество(у)вание, повество(у)вател, повество(у)вателен, повество(у)вателност, но повествувам; **съвест** – съвестен, съвестност, безсъвестен, безсъвестност.

При тази група отново се наблюдават еднакви фонетични рефлексии на двата корена **вѣд-** (инфинитив **вѣдѣти** – *зная*) и **вед-** (инфинитив **вести** – *вода*). Поради еднаквите рефлексии съществуват спорни случаи, при които е трудно да се определи от кой от двата корена е образувана дадена лексема. Следва да се обърне особено внимание на думата **невеста**, която според Ст. Младенов е „несъмнено стара дума“, за която „общоприето обяснение няма“ (Младенов/Mladenov 1941: 347), а в речниците на БАН е представена с двояко тълкуване. Ако се приеме (както е и при Ст. Младенов), че етимологията е свързана с корен **вѣд-** (*зная*), а „не“ отбелязва отрицание, значението може да се тълкува като „неизвестна“ или „жена, неопозната от мъж“. Според другата версия думата произлиза от корена **вед-** (*вода*) и привидният префиксоид „не“ не се смята за отрицание, а е съкращение от втори корен **nevo/novo*, като в този случай думата е композитум и е със смисъл „нововъведена“. Доста по-вероятно е обаче коренът да е **вѣд-**, тъй като в останалите славянски езици се открива застъпен рефлекс на ятовата гласна, каквато няма в другия корен: рус. *невеста*, укр. *neвіста*, пол. *niewiasta*, чеш. *nevěsta*, сърбохър. *nevјesta*, а също за това свидетелства и дублетността в българския език – при *невјаста* и *невеста* ясно личи ятовият преглас. От решаващо значение при подобни спорни въпроси могат да бъдат и заемките в съседните езици (най-често неславянски). Ив. Гълъбов прави наблюдение върху старобългарските заемки в дако- и истрорумънски и намира засвидетелстван широк ятов изговор в думата

nevěstě (от стб. *нѣвѣста*, а в съвременния румънски – *nevastă*), което доказва, че коренът е *вѣд-* (Гълъбов/Galabov 1980: 92).

1.3. Йотация и обеззвучаване (*вѣд + j > веждь > вещь*). В третата група промяната на корена се обяснява с протекла йотация *dj*, която дава характерния само за българския език рефлекс *жд* (*вѣд + j > веждь*), като впоследствие поради краесловното обеззвучаване се стига до вариант *вещ-*. Тук се причисляват думи като *вещ* (прилагателно име от **веждь*, в смисъл на знаещ, умещ – оттук и *вещица* – знаеща, знахарка), *вещаене*, *вещание*, *вещател/ка*, *вещая*, *вещен*, *вещер*, *вещерица*, *вещина*, *предвещавам*, *предвещаване*, *предвещание*, *предвещателен*, *предвещая*, *увещавам*, *увещание*, *увещая*, *увещаване*, *увещателен*. Трябва да се прави разграничение от същия фонетичен рефлекс на друг корен *вѣт-* (**vĕtī*) – например това е коренът в думи като *завет* – *завещание*, *завещавам*, *завещател*; *съвет* – *съвещание*, *съвещавам се*; или *обет* – *об(в)ещание*, *об(в)ещавам*. Към вариант *веж-*, съдържащ руския рефлекс на *dj*, спадат малко лексеми – *невеж*, *невежа*, *невежествен*, *невежество*. Ив. Харалампиев пише за „голямото диалектно разнообразие“, свързано с българските застъпници на *dj* – *г’*, *ждж*, *жг’*, *йг’* (Харалампиев/Haralampiev 2001: 81), но сред тях не се открива вариант *ж*, което показва, че изброените думи са русизми. Чисто звуковото сходство при думи като *вежлив* и *вежда* не са основание, за да бъдат причислени към тази група, понеже при тях няма следи от корен *вѣд-*.

1.4. Като отделна група ще обособим фонетичните видоизменения на другия изчезнал продуктивен корен – *вѣк-* (индоевроп. **ik-*, прасл. **(v)uk-*, **(v)uknonti*). Причината за заличаването му почти до неразпознаваемост е омекчаването *к > ч* (напр. *наука* – *науца*, *поука* – *поуча*, *навик* – *обич*). В *обиквам* – *обичам* освен това е налице и елизия на границата на представката и корена – звук *в* изпада поради съседство с *б* (**obvukъ* – *обич*). Според К. Мирчев случаите на такава елизия не са редки: „Загубването на съгласна *в* от съчетание *бв* е много стар процес, който се е развил още на праславянска почва и е характерен за всички славянски езици, срв. *облак* от **обвѣлакъ*, *област* от **обвѣласть*, *обрат* от **обвѣратъ*, *обет* от **обвѣтъ*, *обич* от **обвѣчы*“ (Мирчев/Mirchev 1978: 157).

В ОПРБЕ се откриват следните лексикални групи, съдържащи останки от корен **вѣк-**: най-ясно коренът личи при *навик, навиквам, навикване, свиквам, свикване*; не е толкова разпознаваем при *заобичам, обиквам, обикна, обикновен, обич, обичаен, обичай, обичайност, обичам, обичен, обичлив, обичливост, обичниче, необикновен, необикновеност, необичаен, необичайност, необичен, необичлив*; а при производните думи от *уча* почти не се открива: *взаимоучителен, доизуча, доизучавам, естествонаучен, научен, зауча, заучавам, заучване, заучвам, заучен, лъжеучение, лъжеучител, лъжеучителствам, наука, науковед, науковедски, наукознание, науча (се), научавам (се), научаване, научвам, научване, научен, недоучен, недоученост, неизучен, ненаучен, ненаучност, неук, нравоучение, нравоучителен, понауча, проучване проуча, проучвам, самоук, самоучител, уча(се), учащ, учебен, учебник, учебникар, учебникарски, учен, учение, ученик/ка, ученически, ученолюбив, ученолюбивост, ученолюбие, ученост, учеца, училище, училищен, учител/ка, учителски, учителствам, учителстване*.

Става ясно, че сродни са думи като *уча, обичам* и *свиквам*, които в съвременния български език не се осъзнават като такива, понеже са загубили лексикалната си близост. По любопитен начин обаче езикът е съхранил паметта на древния човек за взаимовръзката между обич и навик – може да се илюстрира със следния цитат от „Гласовете ви чувам“ на Димитър Талев, където в едно изречение съжителстват и двете сродни думи: *В тая потребност на Лазара беше и навикът след толкова години задружен живот, но беше и нова негова обич към Ния — по-спокойна, по-проста, по-трайна*.

2. Класификация по лексикален признак

Спрямо лексикалния критерий ще бъдат съпоставени производните думи от **вѣд-** с близки по значение от други корени (**зна-** и **вид-**). Тук изниква въпросът дали старобългарските глаголи **вѣдѣти** и **знати** са се припокривали по значение, за да измести единият глагол другия в съвременното състояние на езика. Дори и обаче *знам* да заема мястото на **вѣдѣти** в съвременното, от извадения речников материал се вижда преобладаването на **вѣд-** по отношение на производни думи. Като се проследяват отражения и от двата корена в

близкозначни думи, прави впечатление, че за назоваване на лица се използва корен **вѣд-** – *езиковед, литературовед*, но при назоваване на съответната наука се появява корен **зна-** – *езикознание, литературознание*. В ОПРБЕ не се среща наука, завършваща на *ведение* (както е по руски образец), нито присъства самата дума – за разлика от това думата *знание* се открива в речника. Трябва да се спомене обаче, че лексемата **я** има в отрицание – *неведение*, както се среща и синонимът ѝ *незнание*. Други случаи на редуване на двата корена **вѣд-** и **зна-** са при образуваните по сходен начин със същите представки думи *съвест* – *съзнание* и *повест* – *познание*. Ако при първата двойка има близост по смисъл и лексемите могат в определен контекст взаимно да се заменят, при втората не е възможно, понеже думата *повест* вторично е натоварена с друго значение, преосмислена да назовава литературен жанр.

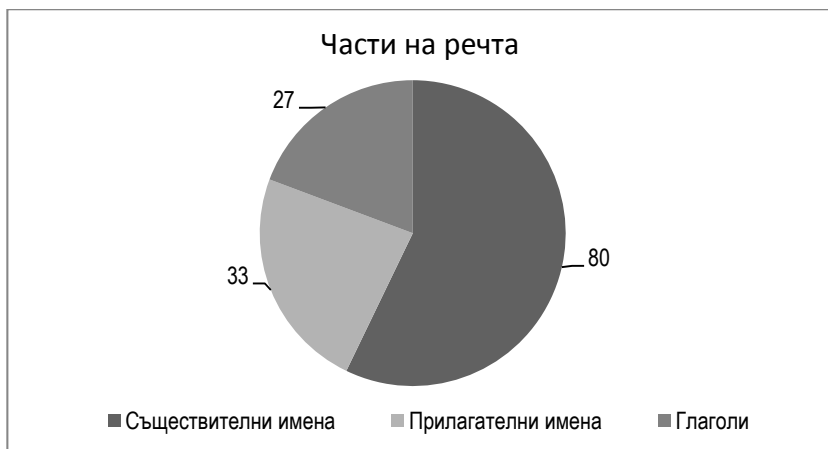
Вече беше обърнато внимание върху етимологичната близост между старобългарските глаголи **вѣдѣти** и **видѣти** (*произлизат от индоевропейския корен *void-*). В ОПРБЕ присъстват лексемите *сведение* и *сведуц*, но *свидетел/ка*, *свидетелство*, *свидетелствам*, *свидетелски* са преосмислени чрез корена **вид-**. При Ст. Младенов се среща старобългарското **сѣвѣдѣтель** – *който с другите знае* (Младенов/Mladenov 1941: 572), но е вероятно поради редукция на **е** – **и** езикът да е преосмислил значението на думата на ‘*който с другите е видял*’. Тъй като присъства лексемата *видение*, но липсва *невидение*, твърде вероятно е по същата аналогия към корен **вид-** да започне да се причислява и *неведение*.

Друго наблюдение е, че в някои случаи коренът **вѣд-** е съхранен при думи с отрицателна семантика, но липсва положителният корелат. Например: *неведение* – *ведение, *неведом* – *ведом, *невеж* – *веж, *невежа* – *вежа. При В. Зидарова се дава за пример думата *невежа* като част от антонимна двойка, която в случая е структурно дефективна, тъй като отсъства позитивния член **вежа* (Зидарова/Zidarova 2009: 142 – 143).

3. Класификация по речниково-морфологичен критерий

Спрямо третия критерий ще се разгледат производните думи от корен **вѣд-** като части на речта и ще бъде илюстрирано процентовото им съотношение чрез диаграма. Прави впечатление, че изва-

дените думи от речника се срещат само в три категории – съществителни имена, прилагателни имена и глаголи. Значително голям е дялът на съществителните имена (повече от половината – 80), а прилагателните имена и глаголите са приблизително равен брой – съответно 33 и 27. Това се обяснява с множеството отглаголни съществителни, образувани чрез суфиксите **-не/-ние**, както и чрез **-тел, -ик, -ар, -ка, -ец, -ица** за лица, а също и с абстрактни съществителни, създадени от прилагателни имена чрез суфикса **-ост**.



Групи производни думи за онагледяване на примерите:

вещ (прилагателно име) – *вещая, вещаене, вещание, вещател, вещер, вещица*;

вест – *вестник, вестител, вестителка, вестникар, вестя се*;

известя – *извѣстен, известѣн, известност, известие, известител*;

изповед – *изповедалня, изповедание, изповеден, изповедник*;

невеж – *невежествен, невежественост, невежество*;

повест – *повество(у)вание, повество(у)вател, повество(у)вателен, повество(у)вателност, повествувам*;

Например от глагола **известя** се образува прилагателното име **извѣстен**, а от него се получава абстрактното съществително **известност**. От едно съществително име могат да бъдат взаимопородени повече съществителни – както е в случая при **вест** – *вест-*

ник, вестител, вестовой, вестникар и т.н., което обяснява сравнително по-големия им брой спрямо другите части на речта.

След изведените наблюдения може да се заключи, че езикът има своя вътрешна логика, чрез която се осмислят езиковите процеси на всяко равнище – фонетично, лексикално, словообразователно, морфологично. Етимологичният анализ, или „археологическият“ прорез дълбоко в сърцевината на езика, е само един от начините да се достигне до вътрешно закодираните му смисли и да се проследи способността на езика да „мисли“ и да се развива.

БИБЛИОГРАФИЯ

- БЕР/BER 1971:** *Български етимологичен речник*. Т. I, София: Издателство на Българска академия на науките, 1971. [*Balgarski etimologichen rechnik*. Т. I, Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1971.]
- БЕР/BER 1995:** *Български етимологичен речник*. Т. IV, София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995. [*Balgarski etimologichen rechnik*. Т. IV, Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 1995.]
- Бояджиев/Boyadzhiev 1999:** Бояджиев, Т. Словообразуване – В: Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й. *Съвременен български език*. София: Издателска къща „Петър Берон“, 1999, с. 227 – 276. [Boyadzhiev, T. Slovoobrazuvane // Boyadzhiev, T., Kutsarov, Iv., Penchev, Y. *Savremenen balgarski ezik*. Sofia: Izdatelska kashta “Petar Beron”, 1999, 227 – 276.]
- Гълъбов/Galabov 1980:** Гълъбов, Ив. *Старобългарски език с увод в славянското езикознание. Част първа. Увод и фонетика*. София: Наука и изкуство, 1980. [Galabov, Iv. *Starobalgarski ezik s uvod v slavyanskoto ezikoznanie. Chast parva. Uvod i fonetika*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1980.]
- Добрев/Dobrev 1982:** Добрев, Ив. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. София: Наука и изкуство, 1982. [Dobrev, Iv. *Starobulgarska gramatika. Teoriya na osnovite*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1982.]
- Зидарова/Zidarova 2009:** Зидарова, В. *Лексикология на съвременния български език*. Пловдив: Контекст, 2009. [Zidarova, V. *Leksikologiya na savremenniya balgarski ezik*. Plovdiv: Kontekst, 2009.]
- Мирчев/Mirchev 1978:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1978. [Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1978.]
- Младенов/Mladenov 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Книгоиздателство „Христо Г. Данов“ – О. О. Д-во“, 1941. [Mladenov, St. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Knigoizdatelstvo “Hristo G. Danov – O. O. D-vo”, 1941.]
- ОПРБЕ/OPRBE 2012:** *Официален правописен речник на българския език*. София: Просвета, 2012. [*Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Prosveta, 2012.]

Харалампиев/Haralampiev 2001: Харалампиев, Ив. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер, 2001. [Haralampiev, Iv. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Veliko Tarnovo: Faber, 2001.]

Електронен източник:

Фасмер/Fasmer: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*, 30.10.2018, <<https://vasmer.lexicography.online>>. [Fasmer, M. *Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka*.]